

5. Filosofie dialogu – Ebner, Buber, Lévinas

Myslitelé, které jsem minule představil jako filosofy existence, příp. existencialisty, mají s mysliteli, které představím dnes – s filosofy dialogu –, společné následující: odpor k esencialismu, objev životní perspektivy vztahené k individuální svobodě a velmi málo pro ně znamená „ideál vědy a s ním spojená metodologická reflexe.“ Jejich úvahy vycházejí z existenciálních objevů (v úzkém vztahu k jejich vlastnímu životu), jež se snaží zprostředkovat svým čtenářům „jakýmsi druhem prorocké vyslanosti“, „[n]ezdřídka chtějí dosáhnout také politických účinků“ – tak např. JSP.¹

JPS prošel fenomenologickou školou (přes MH). Dnes si představíme Emmanuela Lévinase (dále „EL“), pro nějž platí to samé. Vedle EL jsem zařadil Ferdinanda Ebnera (dále „FE“) a Martina Bubera (dále „MB“). Lze je označit jako „filosofy dialogu“. Společné s filosofy existence mají to, že také vychází ze svobodného Já, ze svobodné lidské existence. Zatímco však filosofové dialogu kladou důraz na vztah Já k Ty, filosofové existence, příp. existencialisté spíše více na Já než Ty.² Filosofové dialogu jsou inspirováni biblickou tradicí. Avšak i ti existencialisté, „kteří mají k této tradici rezervovaný postoj nebo ji přímo odmítají [opět např. JPS], se pohybují v nejširším smyslu slova v teologickém horizontu, a to nikoli jen kvůli velkému vlivu, který na ně měl [SK].“³

Filosofie dialogu, nebo také „dialogická filosofie“, je filosofií židovsko-křesťanské tradice, která staví do centra své reflexe pojem „dialog“ a více či méně jej kontrastuje s pojmem „dialektika“ ve smyslu Kantově a Hegelově. Za klasického antického předchůdce platí Sokrates platonských dialogů. Filosofie dialogu byla v první polovině 20. století určujícím způsobem zdůvodněna MB.

Protože filosofie dialogu za sebou chtěla nechat oblast čistě teoretického a postavila se do napětového pole mezi abstraktní myšlení a okamžitý skutek, stala se podnětem jak pro pedagogiku a psychoterapii, tak pro sociální etiku a politiku. Dokonce ovlivnila i mystické proudy socialistických hnutí, etický sionismu aj. Po 2. světové válce vplynula kromě jiného do teorie diskursu a filosofie existence, v novější době také ojediněle do vědy o médiích. Podněty z filosofie dialogu lze nalézt kupříkladu u Hanse Georga Gadamera (žáka MH, filosofa hermeneutiky), u Karl-Otty Apela (filosofa, který se pokusil o sblížení mezi fenomenologií MH a filosofií jazyka Ludwiga Wittgensteina) a u Jürgena Habermase (neomarxistického filosofa a sociologa, s jehož filosofií se příště stručně seznámíme).⁴

¹ Viz Coreth, Ehlen, Haeffner, Ricken, F20S, 40.

² Zde dále uvádím výrazy „Já“ a „Ty“ velkými písmeny, aby vynikl tento důraz. Dalším důvodem je to, že pod pojmem Ty se označuje v tomto rámci i „božské Ty“ – Bůh, pro nějž je označení velkým písmenem příhodné.

³ Coreth, Ehlen, Haeffner, Ricken, F20S, 40. Z toho důvodu Haeffner zařazuje jak filosofy existence/existencialisty, tak filosofy dialogu do jedné skupiny, resp. kapitoly.

⁴ Poslední 2 odstavce vychází z informací na německé Wikipedii, heslo Dialogphilosophie.

Prvním, kdo ve 20. století „vyslovil základní myšlenky filosofie dialogu“ (a „zcela osobním způsobem znovu objevil existencialistický impuls“), byl **FE (1882-1931)**. Působil jako „učitel v jedné vesnici nedaleko Vídně“. 1916 „si radikálně osvojil křesťanskou víru, a tím dostalo směr jeho myšlení, které se jinak projevovalo spíše ve fragmentech. Stále znovu meditoval nad prologem k evangeliu podle sv. Jana („Na počátku bylo Slovo“).“ Nejvíce byl ovlivněn SK. Především SK spis Nemoc k smrti (kde SK uvažuje nad zoufalstvím jakožto „nemocí k smrti“) FE pomohl, aby projasnil svou existenci. FE byl celoživotně trápen depresemi a dvakrát se pokusil o sebevraždu. Nejdůležitější kniha FE vyšla 1921 a nese název Slovo a duchovní skutečnosti: Pneumatologické fragmenty. 1923 byl FE kvůli špatnému zdravotnímu stavu penzionován.

Východiskem je pro FE „jeho vlastní osamělá existence“ – „Já, které postrádá smysl této existence.“ Řešením je objev Ty. Já je totiž duchovní realitou jen proto, že „žije z vyslovenosti“ – Já „vždy již bylo Ty jiného Já, vposledku božského Já.“ Podobně jako MB, a ještě před ním, FE říká: „Boha lze nalézt pouze jako Ty.“ Podle FE (a v tom se liší od MB) je základní formou lidské existence modlitba.⁵

„Podle křesťanské víry je Ty vposledku Bůh, neboť pravým Ty mého Já je Bůh. A tak je to naše víra, pozitivní vztah Já k Ty (Bohu), jež nám zprostředkuje skutečnost tohoto světa.“⁶

„Svět existuje jako prožitek světa, jenž předpokládá Já. Já ale existuje, protože je stvořil Bůh. Svět existuje jako stvoření Boží do jisté míry jako oklika přes Já – přes člověka. V tom ovšem, že Já je zaměřeno na vztah k Ty... máme záruku toho, že tento námi zakoušený svět je skutečný, ne pouze vysněný a ne projekcí Já.“⁷

FE klade důraz na duchovní aktivitu člověka (rezignace na ni podle něj znamená, že člověk žije jako pouhé zvíře, je to perverze vůle k životu, těžký hřích, protože odvrácení od Boha). Duchovní je pro FE založeno na vztahu k něčemu duchovnímu, které je mimo Já a skrze co a v čem Já existuje. Toto duchovní se manifestuje v Ty, s nímž je Já ve vztahu. A nemusí to být nutně jen Bůh. Druhý člověk nám „nastavuje zrcadlo“ (koncepte, kterou si FE vypůjčil z Weiningerovy sexuologie), konfrontuje nás s naším vlastním Já; takříkajíc nás vrhá zpět k sobě samým (jak to formuloval JPS). Ty je tak spojením mezi Já a světem. Avšak Slovo (narážka na prolog Janova evangelia) je obemykající, skrze Ně Já a Ty teprve vůbec existují.

„Je to pro mě útěcha nebo bolestný úkol v rezignaci, myslet na to, že jsem, když ne volajícím, tak přece aspoň křiklounem v poušti, jehož slovo nebude dále znít v uších žádného člověka?“⁸

⁵ Coreth, Ehlen, Haeffner, Ricken, F20S, 41.

⁶ Německá Wikipedie, heslo Ferdinand Ebner.

⁷ Kritika: FE na jednu stranu odmítá moderní pokarteziánskou mentalitu, podle níž je „realita“ identická s představami Já, které je tímto způsobem zprostředkováno v „jakékoli realitě“, avšak samo žádnou realitu nenachází. Je to „sen o duchu“, a probuzením z tohoto snu je objev [Ty]. (Coreth, Ehlen, Haeffner, Ricken, F20S, 41.) Na druhou stranu ale FE tvrdí, že „svět existuje jako stvoření do jisté míry jako oklika přes Já“ – což právě znovu evokuje onu pokarteziánskou mentalitu. FE chce zachránit reálnost světa tím, že odkáže na vztah Já k Ty. Co když je ale svět projekcí Ty? Zde tušíme ontologickou slabinu.

⁸ Německá Wikipedie, heslo Ferdinand Ebner.

MB (1878-1965) je asi nejznámější představitel filosofie dialogu a tvůrce „myšlenky dialogu“. Byl židem a z rodiny svého dědečka, kde byl od tří let vychováván, si odnesl znalost hebrejštiny a úctu k učitelům. Během studií v Německu se začal angažovat v sionistickém hnutí (po 1898), v rámci tzv. kulturního sionismu (pouze politický sionismus Theodora Herzla odmítl) a „začal se zamýšlet nad židovským dědictvím, jemuž od té chvíle sloužil s velkou sebejistotou.“ Vliv na něj měl především chasidismus (z hebr. chasid – zbožný; „hnutí východoevropských Židů, v jehož středu stála mystika každodenních aktivit a vytváření skupin kolem cadika“ – spravedlivého; vzniklo na poč. 18. stol.). 1921 se seznámil s Franzem Rosenzweigem, s nímž překládal Starý zákon do němčiny.⁹ 1923 vyšla kniha *Já a Ty*, v níž MB předložil poselství svého života. 1938 uprchl z Německa před nacismem a učil na Hebrejské univerzitě v Jeruzalémě. „I v novém prostředí [zůstal] věrný svému humanistickému zaměření [byl zde] jedním z hlasatelů mírového soužití Židů s Araby a ve svých politických a sociálních názorech [navazoval] na mnohé ideje utopického socialismu.“¹⁰

Velmi stručně ke knize *Já a Ty*: je to „v zásadě text z oblasti filosofie náboženství. Jeho vrchol tvoří odmítnutí takového pojetí náboženství (jež předtím MB sám zastával), které je chápáno jako splynutí se všezahrnujícím Jedním, tedy odmítnutí takových pojetí, jaká hájí monismus, inspirovaný hinduismem, nebo třeba kvietismus. Základní teze zní: ‚Ty‘ je adekvátní Boží ‚jméno‘. Tím se prohlašuje teoretický rozum za nesvéprávný v otázkách náboženství, takže rozhodující otázka, zda Bůh existuje, nebo ne, náhle úplně odpadá. Bůh ‚je‘ vždy jen jako oslovující a oslovovaný, nikdy jako teoreticky vyřčený. Jako to, co nemůže být osloveno a ani neoslovuje, co ke mně nemůže opravdu přijít a co ani nepřijímá moji oddanost, není Ty, nýbrž To.“¹¹

První pasáže knihy: „Svět je pro člověka dvojitý, neboť i jeho postoj je dvojitý. Postoj člověka je dvojitý, neboť i základní slova, která může pronést, jsou dvě. Základní slova nejsou jednotlivá slova, nýbrž slovní dvojice. Jedním základním slovem je slovní dvojice *Já-Ty*. Druhým základním slovem je slovní dvojice *Já-Ono*, přičemž místo *Ono* lze říci i *On* nebo *Ona*, aniž by se tím základní slovo měnilo. A tak je i lidské *Já* dvojitý. Neboť *Já* základního slova *Já-Ty* je jiné než *Já* základního slova *Já-Ono*.

Základní slova neoznačují věci, nýbrž poměry. Základní slova nevypovídají o něčem, co existuje mimo ně: teprve jejich vyslovení zakládá bytí toho, co vyjadřují. Základní slova říkáme svou bytostí. Říkáme-li ‚ty‘, vyslovujeme i *Já* slovní dvojice *Já-Ty*. Říkáme-li ‚ono‘, vyslovujeme i *Já* slovní dvojice *Já-Ono*. Základní slovo *Já-Ty* lze říkat jen celou bytostí. Základní slovo *Já-Ono* nelze nikdy říkat celou bytostí.

Není žádné *Já* o sobě, nýbrž jen *Já* základního slova... Být *Já* a říkat ‚já‘ je jedno. Říkat ‚já‘ a říkat jedno ze základních slov je jedno. Kdo říká jedno ze základních slov, vstupuje do něho a stojí v něm. (...) Tomu, kdo říká ‚ty‘, není předmětem žádné ‚něco‘. Neboť kde je něco, tam je i jiné ‚něco‘, každé *Ono* hraničí s nějakým jiným *Ono* – *Ono* existuje jen proto, že hraničí s jinými. Ale kde říkáme ‚ty‘, tam není žádné ‚něco‘. Ty nehraničí s ničím. Kdo říká ‚ty‘, nemá žádné ‚něco‘, nemá nic. Ale ocitá se ve vztahu.“¹²

⁹ Coreth, Ehlen, Haeffner, Ricken, F20S, 44. Více o F. Rosenzweigovi viz tamtéž, 47-49.

¹⁰ Sadek, V., Doslov in Buber, M. *Já a Ty*, 1969, 106.

¹¹ Coreth, Ehlen, Haeffner, Ricken, F20S, 45.

¹² Buber, M. *Já a Ty*, 1969, 7-8. Kritika filosofie dialogu viz např. Bocheński, MLV, 85.

EL (1906-1995) se narodil „v ortodoxní židovské rodině, dětství prožil v Litvě, revoluce 1917 jej zastihla na Ukrajině.“ 1923 „odešel do Francie. Studoval na universitě ve Štrasburku“ 1928-29 fenomenologii u EH. Za války strávil několik let v německém zajetí.“ Od 1947 přednášel ve Francii. V 60. letech působil jako „profesor nejprve na universitě v Poitiers“, pak v Paříži, od 1973 na Sorbonně.“¹³ Východiskem jeho myšlení byla fenomenologie EH a fundamentální ontologie MH. EL je uvedl do Francie (navázal ale současně na filosofii dialogu MB a Rosenzweiga). Avšak už ve své disertaci (spolu s MH) polemizoval s EH pojetím vědomí založeným na pouze teoretickém vztahu (k předmětu); posléze ale i s MH pojetím bytí.¹⁴

Filosofii EL lze chápat jako pokus vykazat etiku jako „první filosofii“ (podle Aristotela je první filosofii ontologie; podle Lukáše Nováka (s odkazem na Jiřího Fuchse) epistemologie). EL byl vědomě a-systematický filosof, podobně jako GM. Jeho filosofii lze rozdělit do dvou období, přičemž pro každé je klíčové uvedené dílo:

Totalita a nekonečno: Esej o exterioritě (1961); klíčové pasáže z tohoto díla máme jako jeden z primárních textů; EL se zde „kriticky obrací především proti té tendenci evropské filosofie, jež směřuje k chápání dějin, společnosti a člověka hlediskem celku (totality), přičemž hledisko nekonečnosti (etiky, transcendence, vztahu k radikálně jinému a eschatologickému rozměru světa) se dostává do pozadí.“ Již v tomto díle „je zřetelný specifický styl [EL] filosofie: expresivní jazyk, zčásti ovlivněný i judaismem, originální vidění (fenomenologie tváře, pohostinnosti, mluvy, míru a spravedlnosti) a v neposlední řadě i filosofická reflexe jako výraz osobní zkušenosti.“¹⁵ Klíčová teze: „Metafyzika se děje v etických vztazích.“ (širší kontext s. 63)

Jinak než být aneb za hranice esence (1974); druhé klíčové dílo „nepřináší nový obsahový koncept etiky, spíše rozvádí a radikalizuje charakteristiku etické subjektivity.“ Někteří vyčítají tomuto dílu „traumatizující charakteristiku etické subjektivity, která od subjektu vyžaduje mučednictví.“ Je to dááno do souvislosti s faktem, že rodiče i sourozenci EL byli zavražděni v době nacismu. „I když [EL] skutečně v souvislosti s nacismem hovoří o „nádoru ve své paměti“ (...) nelze jeho etiku vykládat výlučně jako reakci na holokaust. (...) EL sám přisvědčí svému pojetí etického požadavku přiznává a na výtku nemožnosti dostat tak rigoróznímu etickému nároku odpovídá, že to jediné, co je humanismu možno předhazovat, je to, že není dost humánní.“¹⁶

¹³ Viz text na vnitřní obálce Lévinasovy knihy citované v další pozn.

¹⁴ EL kritizoval MH pod označením „filosofie Neutra“ (představovanou také především Hegelem): „...rozešli [jsme se] s filosofií Neutra: s heideggerovským bytím..., s Hegelovým neosobním rozumem, který osobnímu vědomí ukazuje jen své lži. (...) Vychvalují totiž poslušnost, kterou nepřikazuje žádná tvář. (...) Vyzvedání Neutra se může projevat v tom, že My je původnější než Já, že situace je původnější než bytosti v situaci... považovali [jsme] za nutné vysvobodit Já ze situace, v níž je filosofové postupně rozpustili tak dokonale jako v hegelovském idealismu, kde rozum pohlcuje subjekt. Materialismus netkví v objevu prvořadé funkce smyslovosti, nýbrž v primátu Neutra. Tam, kde se Neutrum bytí staví nad jsoucího, který je tímto bytím bez svého vědomí nějak určován, tam, kde se podstatné události dějí bez vědomí jsoucích, tam se vyznává hanebný materialismus. Heideggerova pozdní filosofie se stává tímto hanebným materialismem. Hledá zjevení bytí v pobyty člověka... a považuje krajinu, zátiší bez lidí... za původ lidství. (...) Začneme-li tvář jako zdrojem, kde se objevuje každý smysl, tvář v její absolutní nahotě... budeme tvrdit, že bytí se děje ve vztahu mezi lidmi, že činy jsou vedeny spíše Touhou než potřebou. (...) Metafyzickou Touhou, touhou po osobě.“ Lévinas, E., *Totalita a nekonečno*, 1997, 266.

¹⁵ Zdroj stejný jako v pozn. 13.

¹⁶ Sirovátka, J., Emmanuel Lévinas: Etický nárok druhého in *Přístupy k etice III.*, 2016, s. 74. Tento text doporučuji všem, kteří mají zájem nahlédnout více a systematicky do etiky a filosofie EL.